

УДК.: 94(477)«1936/1937»:323.3:27-725-051

В'ячеслав Оліцький

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

olitskyi@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0280-6844

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА СУМЩИНИ: КАТУВАННЯ ТА ВИКОНАВЦІ

*Стаття присвячена одному із питань «великого терору» – переслідуванню православного духовенства. Проаналізовано умови в яких відбувалося кримінальне переслідування на Сумщині. Встановлено, що в період «великого терору» з метою фальсифікації кримінальних справ та отримання необхідних для органів НКВС даних проти підозрюваних та інших осіб, широко використовувалися позазаконні методи ведення слідства. Серед них переважали побиття ув'язнених, повсякденним явищем стали катування. Поряд із цим використовувалися методи спрямовані на психологічне пригнічення особистості, що також можна розцінювати як тортури. Охарактеризовано методи катувань, які використовували слідчі на Сумщині. З'ясовано, що катування, у тому числі психологічний тиск та побиття використовували фактично всі слідчі. Масовий терор стосувався не лише діючих священнослужителів, а й тих, хто офіційно змінив сферу діяльності. **Ключові слова:** Православна церква, НКВС, органи державної безпеки, слідство, фальсифікації, катування.*

Історики тривалий час вивчають феномен епохи сталінізму з його конфігурацією державних та силових структур. Цей період став часом витіснення із суспільного життя усіх неугодних інституцій, серед яких виявилася і Православна церква. Випробувавши цілий ряд способів з метою зменшення впливу та ліквідації Церкви, не отримавши бажаного результату, в кінці 1930-х років радянська держава переходить до фізичного знищення духовенства. У цих умовах особлива роль відводилася силовим структурам, які відігравали роль виконавців диктованої політики, імітуючи законність репресій.

Важливим напрямом історичних досліджень залишаються локальні студії, які виокремлюють регіональні особливості репресивної політики. Говорячи про «великий терор», перш за все думаємо про жертв, але поряд із ними існував цілий ряд функціонерів із числа силових структур, який із рядових громадян, що мали відмінну від офіційної ідеології думку, робили ворогів народу, відповідно жертв терору. Саме від цих функціонерів залежали методи катувань, за допомогою яких досягалася поставлена мета.

Метою даної публікації є дослідити застосування практики катувань православного духовенства Сумщини у 1937–1938 рр., визначити види тортур, встановити працівників силових структур, які застосовували дані методи.

Говорячи про методи проведення слідства органами державної безпеки у період «великого терору», як історики, так і пересічні громадяни, перш за все мають на увазі фізичні методи впливу на підслідних. Проте, в істориків у наявності обмаль джерел, насамперед офіційних державних документів, які б містили прямі вказівки конкретних осіб щодо відповідної практики. Як приклад можна навести один із ключових документів початку «великого терору» оперативний наказ №00447 народного комісара внутрішніх справ [10, арк. 4–16]. У ньому перед працівниками спецслужб ставилося завдання нещадно розгромити банду антирадянських елементів, проголошувалося спрощення ведення слідства та встановлювалися ліміти на розстріли і арешти. Ми розуміємо, що безумовно, передбачалося використання позазаконних методів ведення слідства. Інакше виконати поставлені завдання та використати відповідні ліміти було просто неможливо.

Оснoву джерельної бази дослідження склали архівні кримінальні справи репресованого духовенства Сумщини [7; 8; 9; 12; 15; 16; 17; 19]. Саме в цих джерелах міститься інформація про застосування тортур. Подібні відомості знаходимо у скаргах ув'язнених та їхніх апеляціях або в матеріалах повторного ведення слідства 1950-х років. Комплекс джерел, який складають скарги та апеляції, є порівняно нечисельним і стосується виключно духовенства засудженого до ув'язнення. Позаконні методи слідства, які тут описуються, є більш помірними. Але в даних апеляціях мова іде про конкретні методи катувань та названо працівників спецслужб, які застосовували тортури.

Про відверті катування переважно маємо інформацію із матеріалів архівних кримінальних справ проти колишніх працівників НКВС, що стосуються порушення законності під час ведення слідства. Витяги із них містяться у кримінальних справах репресованого духовенства у зв'язку із реабілітацією 1950-х років.

Вивчення репресій радянського тоталітарного режиму в Україні пов'язане із встановленням методів реалізації відповідної політики. Проблема ведення слідства та катування підслідних знайшла широке відображення як у загальних працях з історії державного терору в СРСР [3], так і у дослідженнях щодо репресій проти Православної церкви [14]. Крім того, частина істориків висвітлює цю проблему в окремих публікаціях [10; 18], зокрема присвячених конкретним виконавцям [2]. У 2017 р. Р. Подкур та В. Васильєв опублікували монографію, у якій докладно розглянули застосування у роки «великого терору» катувань на Поділлі, місце та роль Компартії і її місцевих очільників у реалізації репресій, підготовку до масових переслідувань та розправи над співробітниками спецслужб, причетних до реалізації даних практик [4]. Питання застосування катувань проти православного духовенства Сумщини органами НКВС у 1930-ті роки знайшло відображення і у монографії автора [13]. Значний вплив на розвиток досліджень застосування позаконних методів ведення слідства та тортур працівниками НКВС спричинили публікації збірників документів «Відлуння великого терору» із відповідними супроводжуваними науковими статтями [5; 6].

Дослідники сходяться на тому, що практика застосування позаконних методів ведення слідства, фальсифікації кримінальних справ, катування підслідних була широко поширеною в діяльності радянських спецслужб. Використання тих чи інших методів залежало переважно від особи яка застосовувала тортури. Відкритим залишається питання про те, чи залежали дані методи від статі, віку, професії, релігії, національності, соціального становища підозрюваного?

Із приходом на посаду наркома внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 р. М. Єжова в державі посилюється розкручення маховика репресій. Після засідання Пленуму ЦК ВКП(б) в лютому – березні 1937 р. видано резолюції, які вимагали від каральних органів негайного розширення масштабів репресій. Територіальні управління НКВС СРСР отримали кількісні показники запланованих арештів та розстрілів. Планувалися широкомасштабні операції по викриттю «ворогів народу» та контрреволюційних організацій у різних сферах життя радянського суспільства. Терміни ж, які відводилися на розкриття таких організацій і провадження слідства, були надзвичайно короткими, ліміти затверджені для кожного регіону – надзвичайно високими. Крім того, паралельно пропонувалося максимально спростити процес дізнання. Як зазначає І. Шуйський, четвертий розділ оперативного наказу №00447 від 30 липня 1937 р., що складався із двох пунктів фактично підміняв собою весь Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. За цих умов надзвичайно збільшилося навантаження на слідчих. Тому восени 1937 р. обласні управління НКВС були доукомплектовані «досвідченими спеціалістами» з відставних працівників ЧК-ГПУ [18, с. 218–221]. Саме ці «досвідчені» чекісти, які прекрасно пам'ятали методи попередніх років, зокрема «червоного терору», мали широко втілити у практику ведення слідства старі перевірені методи психологічного та силового тиску на заарештованих, допомогти молодим кадрам відшліфувати використовувані ними практики.

Головною метою застосування катувань було отримання показань проти себе або інших осіб. За таких умов жертвами могли стати як затримані, так і свідки, які проходили по справі. За цих обставин головним призначенням позаконних методів слідства ставало не просто побиття або залякування, а приниження, подавлення особистості, злам волі та опору [3, с. 258]. Після доведення до такого стану особа, що потрапила до рук силових структур, фактично не усвідомлювала,

що вона робила та підписувала будь-які речі. Особливо необхідними такі методи стали у середині 1937 р., коли вводилися надзвичайно високі ліміти на розстріли, а отже потрібно було розкривати величезну кількість надуманих контрреволюційних організацій в усіх галузях життя суспільства. Не оминули такі події і Православну церкву, яка розглядалася, як один із контрреволюційних елементів життя нового радянського суспільства. У цей час переслідували не лише діючих священиків, але і тих, які не мали парафій. Не рятувало від знищення і колишнє зречення від священного сану. Священиків уже розгромленої на цей час УАПЦ об'єднували у надумані контрреволюційні націоналістичні організації [13, с. 140–145]. Наприклад, у Харківській області у серпні 1937 р. після призначення на посаду заступника начальника IV відділу УНКВС по Харківській області Ф. Федорова-Беркова, систематично влаштовувалися так звані «аврали». Слідчий мав за добу закінчити слідство і підготувати на розгляд особливої трійки НКВС по 50–100 справ [18, с. 220–221]. Так відбувалося форсування роботи трійок – конвеєра смерті. По майже усіх справах трійки виносили вироки про розстріл.

Як видно із наведених вище фактів на допиті інколи необхідно було отримати свідчення не лише проти обвинуваченого, але і проти інших осіб. Особливо гостро ця потреба постала у 1937 р., коли необхідно було швидко «розкрити» масу неіснуючих контрреволюційних організацій. Досить часто вироки виносилися, спираючись лише на визнання своєї вини обвинуваченим. Говорячи про політичні справи, варто зацентувати увагу на тому, що ніхто не звертав уваги на відсутність у справі об'єктивних доказів, показів свідків, речових доказів вини тощо. Пріоритетним у таких справах став середньовічний метод судочинства – визнання своєї вини. Цього було достатньо. Відповідно і слідство мало працювати не для того, аби розібратися у справі, а для того, щоб отримати зізнання обвинуваченого. Таким чином, слідство перетворилося на варварські середньовічні катування.

Цілком погоджуючись із словами дослідника В. Паценка, зазначимо, що система допитів була спрямована на плавне, повне подавлення волі заарештованого. Протягом усього попереднього ув'язнення йому не давали відіспатися, тримали у камері із надто високою або надто низькою температурою. Як правило, допит проводився вночі, коли ув'язнений ще не спав: часто його будили лише через 15 хвилин після того, як він засинав. Яскраво освітлена кімната, куди приводили на допит, збивала з пантелику. Постійно наголошувалося, що в'язень безсилий що-небудь зробити для власного порятунку. Постійне повторення стереотипних питань призводило до розгубленості та знесилення, ув'язнений помилявся у словах, намагаючись щось пригадати, суперечливо тлумачив одні і ті ж факти [14, с. 218–219]. Таким чином, ми бачимо, що обстановка складалася так, щоб ув'язнені перебували під постійним психологічним тиском та у жахливих умовах. На них тиснуло саме середовище перебування під час слідства.

Достатньо типовими є покази про хід слідства тих священиків, яким пощастило живими вийти із тенет радянської репресивної системи. Якщо свідкам пропонувалося добровільно дати необхідні слідчому покази, то відносно заарештованого духовенства вживалися репресивні заходи. Спочатку під криком слідчий вимагав підписати необхідний протокол, якщо ув'язнений відмовлявся, у хід ішли погрози проти нього та його рідних. Лунали погрози, що у випадку відмови підписати протокол, буде заарештовано усю сім'ю. У якості аргументу використовувався револьвер, яким під час крику стукали по столу, погрожували тощо. Якщо вдавалося отримати необхідні покази, повторних допитів могло не відбуватися. Сам же допит тривав у залежності від того, наскільки швидко вдавалося зламати ув'язненого, та міг продовжуватися від декількох хвилин до кількох діб [17, арк. 155–156, 160–162]. Крім того на допитах звичним явищем були образи [16, арк. 130]. Таким чином, ми бачимо, що затримані відразу ж виявлялися в умовах психологічного тиску та погроз. За таких же умов відбувалися очні ставки.

На цьому тиск не припинявся. Після того, як закінчувався допит і затриманих відводили у камери, продовжувалася робота щодо їхнього зламу. У камери тимчасового утримання підсаджували спеціальних людей, які переконували щоб в'язні без усякого примусу надавали свідчення, які від них вимагалися і в такому випадку вони через пару місяців будуть звільнені з під варті [9, арк. 452]. В такому контексті можна говорити про використання методу переконання.

Особливістю кримінальних справ проти церковнослужителів було те, що у радянському суспільстві усіма державними засобами будувалося атеїстичне суспільство. Духовенство висвітлювалося як сила, яка гальмує розвиток суспільства, експлуаторський клас, який увесь час обманював маси трудового народу. За цих умов у тогочасному суспільстві склався певний прошамок, який відкрито вороже ставився до священства та релігійних активістів, сприймаючи їх як ворогів. До нього належав у першу чергу радянський та партійний актив. Досить часто саме ці люди виступали у якості свідків та учасників очних ставок. Саме на ці факти наголошує у скарзі на ім'я обласного спецпрокурора від 26 листопада 1936 р. ув'язнений священник Конотопщини Я. Трегуб [15, арк. 56–57]. Це ще раз свідчить про той факт, що порушували закон і застосовували позазаконні методи слідства не окремі працівники органів державної безпеки, а такою була вибудована вся тогочасна репресивна система.

Особливо вражає своєю жорстокістю побиття в'язнів, яке у другій половині 1930-х рр. (особливо у 1937 р.) стало типовим явищем. Працівники органів державної безпеки не просто були заарештованих, щоб домогтися необхідних свідчень, а робили це із особливою жорстокістю, придумуючи «вишукані» методи катувань.

Як показує практика роботи із архівними кримінальними справами, тортури застосовувалися як у міських та районних управліннях НКВС, так і в обласних. До 1939 р., коли було утворено Сумську область, її територія входила до складу Чернігівської, Харківської та Полтавської областей УРСР. В усіх цих обласних та районних управліннях НКВС розслідувалися кримінальні справи проти церковнослужителів та застосовувалися тортури [5, с. 582–653]. На сьогодні досить важко сказати, чи відрізнялися методи катувань духовенства від інших категорій ув'язнених. Проте зважаючи на значну завантаженість слідчих та інших працівників НКВС, можемо припустити, що такої різниці в залежності від професійної чи соціальної приналежності в'язня не існувало [13, с. 140–150]. Різноманітність цих методів на нашу думку можна пояснити уявою та жорстокістю конкретного функціонера репресивної системи та силою спротиву ув'язненого.

У Харківському обласному управлінні НКВС було винайдено такий метод катувань, як собача будка. У кімнаті № 111 де стояла каса, між нею та стіною була порожнина, куди змушували заходити в'язня і гавкати, при цьому називаючи його фашистською собакою. Такий допит міг тривати 5–6 діб. За цей період ув'язнений виснажувався та починав втрачати свідомість. Так проводив допити начальник IV відділу УДБ НКВС по Харківській області старший лейтенант Б. Фрей [16, арк. 131].

Даний метод катувань був досить різноманітним. Відомо, що І. Друшляк використовував, як мінімум, дві його модифікації: він змушував по декілька годин стоячи крутитися на одному місці і гавкати або змушував допитуваного залазити на шафу і звідти гавкати на лампочку. Схожим методом користувався і помічник начальника IV відділу УДБ НКВС по Харківській області Половецький [7, арк. 203–204, 207].

І. Друшляк бив не лише в'язнів, справи яких він, а й інших. Він міг заходити під час допиту у кабінет і без жодних на те причин бити допитуваного. Для таких випадків у нього була товста дубова палиця із великим наконечником, яку сам слідчий називав «Рандо». Крім того, саме йому доручалося «розколювати» в'язнів, які не зізнавалися у інших слідчих. Під час тортур він використовував одні і ті ж методи фізичного впливу: наносив масу ударів кулаком у живіт, ногами, ламав на спинах в'язнів стільці, бив палицею, нагинав арештованих та бив ребром кисті руки по шиї, від чого в'язні падали на підлогу. Але на цьому катування не припинялися. Кат підіймав напівпритомного ув'язненого та бив його головою і спиною об стіну. Крім того, він плював арештованим у обличчя та рот. Не дивно, що після цього частина в'язнів помирала, а фактично вони були закатовані до смерті [7, арк. 205–207].

Застосовувалися масові побиття. Так, слідчий Липко після того, як йому не вдалося отримати необхідних показів від обвинуваченого, запросив на допит В. Бабушкіна, К. Фрея, Петрова, В. Друшляка. Відомий випадок, коли після побиття І. Друшляк плюнув у обличчя ув'язненому із словами: «ти ще не хворів на сифіліс, так я тебе заражу». Після цього побиття продовжилося. Практикувалися побиття ніжкою від стільця тощо.

Як пише у скарзі на ім'я обласного прокурора в'язень Тимохін, Фрей разом із Замковим та Ленським тримали його прив'язаним до стільця, палили вуха, ніс, змушували їсти папір, танцювати, кукурікати, били чоботами, ребром долоні, кулаками. Крім вище названих осіб при УДБ НКВС Харківської області катуванням в'язнів займалися Поволоцький, Замков, Ротштейн, Кузнецов, Нікітін [16, арк. 121–137].

Схожою була ситуація при УДБ НКВС Чернігівської області. Після отримання від народного комісара внутрішніх справ УРСР О. Успенського ліміту на арешт 2300 осіб по Чернігівській області, яких мало бути засуджено по 1 категорії (розстріл), начальник управління А. Єгоров зібрав на оперативну нараду начальників міських та районних відділів НКВС, на якій дав установку заарештовувати осіб, що перебували на обліку та підозрювалися у причетності до контрреволюційних організацій. За словами самого А. Єгорова він не давав прямих вказівок на фальсифікацію справ, так як підлеглі самостійно проявляли у цій справі ініціативу. Крім того установки, що давалися в слідчій роботі, направляли на таку діяльність [11, с. 11].

Директиви були сприйняті і втілювалися у життя. Методи фізичних катувань, що застосовувалися у Чернігівській області були схожими на описані вище – допити, які тривали по декілька діб без перерви, супроводжувалися збоченими формами побиття та моральними приниженнями.

Яскравим прикладом, коли заарештованого священика закатували до смерті, є справа священика с. Калинівка Роменського району М. Гонтаровського. На першому допиті 14 липня 1937 р. слідчий Роменського районного управління НКВС Зверев з'ясував біографію, соціальне положення, коло знайомих підозрюваного. Жодного питання, що стосувалося б обвинувачення, згідно протоколу, не ставилося.

Наступний допит очевидно проводився вночі або тривав кілька діб, адже на протоколі допиту стоїть дата 16–17 липня 1937 р. Ми відкидаємо імовірність, що допит відбувся 16 липня, а 17 липня відбулося продовження, адже в протоколі про це немає жодного слова. Хоча коли з будь-яких причин допит переривався, у протокол заносилися про це відомості. Таким чином ми бачимо, що застосовувалися тортури – катування безсонням, очевидно відбувалися і побиття. Під час допиту підозрюваному задано питання, відповіді на які підтверджували б висунуті звинувачення: «НКВС володіє даними, що ви є членом контрреволюційної організації церковників. Пропоную дати вам правдиві покази» [8, арк. 19] та 3 уточнюючі.

Підтверджуючим фактором застосування тортур, на нашу думку, може бути підпис священика на протоколі. Якщо його порівняти із підписом на попередньому протоколі, відразу помітно, що він невпевнений та нечіткий, друга частина прізвища ледь помітна. Складається враження, що його поставила виснажена людина.

Не дивно, що М. Гонтаровський зізнається, що в селі Калинівка Роменського району діє група церковників, до якої входить і він. Дана група проводить контрреволюційну роботу та прагне відкрити церкву, закриту у 1936 р. Церковний актив у своїх цілях намагається використовувати Конституцію – тлумачачи її зміст по своєму – перекручуючи в провокаційному напрямі [8, арк. 19–20]. Варто зазначити, що в селі справді збиралися підписи за відкриття церкви та направлялися відповідні звернення до влади різного рівня. Але подібні заходи радянським законодавством не заборонялися.

Так як справа неодноразово поверталася на дорозслідування, очевидно тортури продовжувалися. 1 січня 1938 р. перебуваючи під вартою у Роменській тюрмі М. Гонтаровський помирає. Але начальник тюрми про цей факт повідомив прокуратуру лише 8 січня [8, арк. 59], а тому дії по справі продовжуються.

3 січня помічник обласного прокурора затвердив обвинувальний вирок слідчого НКВС, класифікуючи «злочини» обвинуваченого за ст. 54-10 ч. 1 [8, арк. 57]. 9 січня відбулося підготовче засідання спецколегії Чернігівського обласного суду, яке прийняло постанову про повернення справи прокурору для перекваліфікації обвинувачення на ст. 54-10 ч. 2 [8, арк. 58].

Лише через два з половиною тижні – 17 січня 1938 р. справу закрито у зв'язку із смертю обвинуваченого [8, арк. 59]. Таким чином, бачимо, що розслідування нагадувало конвеєр, головною метою якого було отримання необхідного результату – виконання доведеного ліміту, а не з'ясування істини.

Випадки, коли ув'язнені церковнослужителі, не витримуючи тортур помирали під час слідства були непоодинокими. Лише за період 1938–1939 рр. у Сумській тюрмі померли священник м. Білопілля О. Азбукін, позаштатний священник С. Бушуєв. Крім того, встановлено що слідство не пережив колишній настоятель Глинської пустині Ніктарій (Нуждін). Можемо припустити, що це не всі церковнослужителі, які не пережили катувань. Відомо, що інколи, коли в'язень помирав під час катувань, справу оформляли як доведену до кінця. Відповідно складався акт про розстріл. Так, наприклад, було із «резидентом польської розвідки» Желіховським, справу якого при Харківському облуправлінні НКВС вів Павлюк [18, с. 224–225].

Не випадково, що більшість встановлених нами священників, які померли під час слідства, були в'язнями Сумської тюрми. Серед ув'язнених Сумської тюрми кінця 1930-х рр. ходили чутки про очільника Сумського міського відділу НКВС О. Кудринського як відомого ката. Він під час допитів застосовував методи фізичного впливу на підслідних. Звичним явищем були нічні допити, які тривали по 4–5 год. і неодмінно супроводжувалися побоями. Керівник міськвідділу НКВС м. Суми бив в'язнів ребром руки по шії, кулаками у скроні та під боки, бравши обома руками за груди бив усім тілом об стіну. Були у О. Кудринського і улюблені методи нанесення побоїв. Досить часто він робив це ребром лінійки по скронях і потилиці. Або влаштовував розваги, коли ув'язненого саджали на край табуретки, яку слідчий вибивав ногою і ув'язнений падав на підлогу. Це тривало по кілька годин поспіль, після чого відбувалося побиття ніжною табуретки. Якщо О. Кудринський втомлювався від допиту або відлучався у своїх справах, катування не припинялися. Їх продовжували інші працівники, які приходили на зміну свого керівника. Після тортур ув'язнених кидали на кілька днів до одиночної камери. Такі допити могли повторюватися по кілька разів поспіль, поки в'язень не давав необхідних показів. Схожі методи допитів, а також практику ведення допиту по декілька годин без сну допитуваного застосовував і помічник оперуповноваженого УДБ Сумського міськвідділу НКВС у 1937–1938 рр. М. Крисьєв. «Визначним» слідчим, який давав фактично 100% розкриття злочинів, був Фадєєв, якому О. Кудринський передавав вести справи тих слідчих, яким не вдавалося отримати потрібні покази від ув'язнених. За ніч роботи Фадєєв добивався необхідного результату [11, с. 12–14].

Зі слів начальника управління НКВС Чернігівської області А. Єгорова відомі прізвища осіб, які під його безпосереднім керівництвом займалися фальсифікацією справ на Чернігівщині: начальник III відділу УНКВС Александрович, начальник відділення III відділу Лещинський, колишній начальник Ніжинського районного управління НКВС Баутін, Громовенко [11, с. 11]. Звісно, що це не всі прізвища, адже можна стверджувати, що особливо у роки «великого терору» усі слідчі застосовували позазаконні методи ведення слідства, адже як зазначав співробітник УНКВС по Харківській області В. Ленський – у той період обстановка в УНКВС була такою, що по всьому приміщенню було чути крик і стогін [16, арк. 136]. І такою була обстановка не лише при УНКВС Харківської області, а при усіх міських, районних, обласних та республіканських управліннях НКВС в усьому СРСР. Як згадує один із фігурантів службового розслідування порушень законності у 1937–1938 рр. «били заарештованих усі, увесь відділ, усі відділення, все управління НКВС» [18, с. 222].

Якою ж мала бути мотивація, щоб працівники державної безпеки перетворилися із людей на безпощадних катів, які щоденно масово застосовували не просто побиття та приниження, а збочені форми катувань?

По-перше, як згадувалося вище, спускалися надзвичайно високі ліміти на розстріли, виконати які без застосування тортур було неможливо. Відповідно, отримавши ці ліміти, керівники обласних управлінь доводили їх до районних та міських. Разом із ними давалися неофіційні вказівки застосовувати психологічні та фізичні методи впливу на ув'язнених [11, с. 13]. Але, як видно із слів очільника Чернігівського обласного управління НКВС А. Єгорова, підлеглим навіть не потрібно було давати прямих вказівок на застосування тортур, вони розуміли натяки на це та й самі проявляли ініціативу.

Ще одним фактором, який може свідчити про те, що вказівки не були основним мотивом, може свідчити вишукування різноманітних засобів катувань. Якби виконувалася вказівка, відбувалися б просто побиття, а не знущання у збочених формах. Від того, із яким фанатизмом вико-

нувалися фізичні катування, складається враження, що слідчі отримували від цього певного роду задоволення. Можемо стверджувати, що це не випадково, а очевидно свідчить про певні психічні відхилення. Так, наприклад, колишній керівник Сумського міського відділу НКВС, а на момент арешту за порушення соціалістичної законності 16 червня 1939 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника VIII відділу 1 Управління УНКВС Харківської області, О. Кудринський 28 червня 1939 р. був направлений на лікування до психіатричної лікарні ім. Павлова у м. Києві. 2 жовтня 1939 р. лікар визнав, що хворий страждає затяжним реактивним психозом, а 29 червня 1940 р. – хронічним душевним захворюванням у формі шизофренії [11, с. 13].

Стимулювало до застосування засобів фізичного тиску на ув'язнених і те, що на оперативних нарадах регулярно цькували тих працівників, які, на думку керівництва, гуманно ставилися до в'язнів [11, с. 13]. На цих же нарадах заявлялося, що партія дала вказівку змусити ворога всіма засобами роззброїтися. Паралельно із цькуванням за гуманне ставлення до в'язнів вихваляли слідчих, які активно застосовували засоби фізичного впливу [16, арк. 123].

Були і суто матеріальні речі, які заохочували працівників органів державної безпеки до вживання заходів «активного слідства» – представлення до урядових бойових нагород та відомчих відзнак [18, с. 223]. Фактично вся система НКВС у той час була зорганізована таким чином, що працювати по іншому було не можливо [6, с. 18]. Крім того, відбувалася і свого роду психологічна підготовка, адже слідчі здебільшого були переконані, що перед ними знаходяться вороги народу, які гальмують, а часом і просто шкодять діям партії та уряду, а від так шкодять радянському суспільству. Внаслідок комплексу цих факторів, а також застосування практики, коли побиття здійснювали кілька слідчих одночасно, що суто психологічно дозволяло перекидати вину на інших, у рядах органів державної безпеки склалася навіть система певного змагання.

Проте ситуація кардинально змінилася після постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.: вище політичне керівництво країни ініціювало розслідування порушення соціалістичної законності. Новий нарком внутрішніх справ Л. Берія за допомогою цього процесу проводив чистку «ежовських кадрів» [18, с. 224]. Слідства по даних фактах ставили за мету не викриття фальсифікації кримінальних справ та виявлення ситуації і повернення «соціалістичної законності». Боротьба з порушниками розглядалася лише через призму викриття їхньої «контрреволюційної троцькістської шкідницької діяльності». До тих працівників НКВС, яких обвинувачували в цих злочинах, проявлялася типова жорстокість як до звичайних в'язнів. Але до співробітників, обвинувачених у порушенні соцзаконності, часто проявлялося співчутливе ставлення і навіть спроби вивести їх із під слідства. А «молдавський процес» над порушниками соцзаконності верхівкою СРСР навіть було організовано публічним задля забезпечення власних інтересів і підняття престижу. Решта проходили в умовах суворої секретності [6, с. 18, 25, 138]. Розслідування часто виявляли повсякчасні масові побиття в'язнів, тиск на свідків, фальсифікації справ. Проте це не означало, що відбулася зміна принципів роботи органів. То був привід для чергової чистки у своїх лавах. Адже за словами першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді партії, дозвіл на тортури, що широко застосовувалися з 1937 р. у всій системі НКВС, надійшов з ЦК ВКП(б). Про це свідчить шифрограма Й. Сталіна від 10 січня 1939 р. до секретарів обкомів, крайкомів, ЦК компартій національних республік, наркомів внутрішніх справ, начальників обласних управлінь НКВС. У цьому документі Й. Сталін прямо заявляв, що вживання фізичного примусу було дозволено в органах НКВС з 1937 р. за згодою ЦК [18, с. 227].

Із початком чистки «ежовських кадрів» та розслідування фактів порушення соціалістичної законності кількість застосування фізичних тортур в органах НКВС зменшилася, але не припинилася. У цей час було ув'язнено значну частину працівників, які застосовували фізичний тиск та катування в'язнів. Вони певним чином поплатилися за ті страждання, які принесли ув'язненим та їхнім сім'ям.

Проте, фізичний примус продовжував використовуватися органами державної безпеки і у повоєнний час. Про це свідчить докладний звіт Й. Сталіну міністра МДБ СРСР В. Абакумова від 17 липня 1947 р. «Про практику проведення слідства, впроваджену в органах МДБ». Масове застосування тортур було офіційно припинене лише через місяць після смерті Й. Сталіна наказом МДБ СРСР за № 0068 від 4 квітня 1953 р. [18, с. 227; 13, с. 140–150].

Накази про початок «великого терору» та пов'язані із ним спрощення проведення слідства, запровадження та постійні збільшення лімітів на розстріли та арешти, фактично санкціонували використання позазаконних методів ведення слідства. Основними із них були психологічний тиск, побиття та катування.

У середовищі спецслужб неофіційно підтримувалися такі методи та заохочувалися особи, що їх використовували. Це призвело до того, що цими методами послуговувалися фактично усі причетні до проведення слідчих дій, а саме слідство перетворилося на формальність, покликану довести вину обвинуваченого та отримати покази проти інших осіб. Окремі слідчі не просто були підозрюваних, а проводили катування у особливо жорсткій та збоченій формі. Вони отримували не лише моральне задоволення, але і державні нагороди, повагу та авторитет серед колег, адже мали надзвичайно високі показники «розкриття» справ.

Фактично все духовенство Сумщини, яке переслідувалося у 1937–1938 рр., в тій чи іншій мірі зазнавало катувань. Адже Церква розглядалася, як один із найбільших ворогів, що залишилися у державі, а це викликало відповідне ставлення до її служителів. Саме на період «великого терору» припадають випадки смерті підозрюваних із числа православного духовенства Сумщини, що перебувало під слідством. Із високою вірогідністю можна стверджувати, що ці пастирі не пережили катувань.

Джерела та література

- 1 Бажан, О., Золотарьов, В. (2014) Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Красзнавство*. 2014. № 1. С. 183–199.
- 2 Бажан, О., Золотарьов, В. (2009) Командир «великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). *Сумська старовина*. № 38–39. С. 156–163.
- 3 Білокінь, С. (1999) *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*. К. 448 с.
- 4 Васильєв, В., Подкур, Р. (2017) *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі*. К.: Видавець В. Захаренко. 240 с.
- 5 Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур (2017). К.: Видавець В. Захаренко. 744 с.
- 6 Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2. Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – травень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / Автори-упорядники С. Кокін, Д. Россман (2018). К.: Видавець В. Захаренко. 728 с.
- 7 Голик А.С. і др. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. Р-7641, оп. 2, спр. 253, 235 арк.
- 8 Гонтаровский М.А. Управління Служби Безпеки України в Сумській області (УСБУ в СО), спр. П-974, 61 арк.
- 9 Губенко І.П. і др. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 348, 478 арк.
- 10 Збірник цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 9, спр. 81, 304 арк.
- 11 Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. – Т. І. Забуттю не підлягає: Анотований покажчик / авт.-упор. О. Коваленко (2007). Суми: Видавництво «Ярославна». 384 с.
- 12 Краснощек М.А. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 254, 81 арк.
- 13 Оліцький В. (2018) *Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки)*. Суми: Триторія. 242 с.
- 14 Пашенко В. (1995) *Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки: 20–30-ті роки ХХ ст.* Полтава. 289 с.
- 15 Трегуб Я.В. УСБУ в СО, спр. П-12603, 71 арк.
- 16 Храпач А.К. і др. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 387, 207 арк.
- 17 Шафранов І.М. і др. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 97, 202 арк.
- 18 Шуйський І. (2014) Застосування органами державної безпеки УРСР методів морального та фізичного впливу на підслідних у період «Великого терору» в Україні. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України. С. 218–228.
- 19 Яковлев В.П. і др. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 588, 170 арк.

References

- 1 Bazhan O., Zolotarov V. (2014) Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan. Kraieznavstvo. 2014. № 1. S. 183–199.
- 2 Bazhan O., Zolotarov V. (2009) Komandyr «velykoho teroru» na Sumshchyni (Oleksii Kudrynskyi). Sumska starovyna. № 38–39. S. 156–163.
- 3 Bilokin S. (1999) Masovyi teror yak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.). K. 448 s.
- 4 Vasyliiev V., Podkur R. (2017) Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli. K.: Vydavets V. Zakharenko. 240 s.
- 5 Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 1. Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 rr.) / Avtory-ukladachi V. Vasyliiev, L. Viola, R. Podkur (2017). K.: Vydavets V. Zakharenko. 744 s.
- 6 Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 2. Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – traven 1943 r.). Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoii zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti / Avtory-uporiadnyky S. Kokin, D. Rossman (2018). K.: Vydavets V. Zakharenko. 728 s.
- 7 Holyk A.S. y dr. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 2. Spr. 253. 235 ark.
- 8 Hontarovskiy M.A. USBU v SO (Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Sumskii oblasti). Spr. P-974. 61 ark.
- 9 Hubenko Y.P. y dr. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 1. Spr. 348. 478 ark.
- 10 Zbirnyk tsilkom taiemnykh nakaziv NKVS SRSR za 1938–1939 rr. HDA SBU (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy). F. 9. Spr. 81. 304 ark.
- 11 Knyha Pamiati Sumskoi oblasti: v 3 t. – T. I. Zabuttii ne pidliahaie: Anotovanyi pokazhchyk / avt.-upor. O. Kovalenko (2007). Sumy: Vydavnytstvo «Iaroslavna». 384 s.
- 12 Krasnoshchek M.A. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 1. Spr. 254. 81 ark.
- 13 Olitskyi V. (2018) Blazhenni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky): monohrafiia. Sumy: Trytoriia. 242 s.
- 14 Pashchenko V. (1995) Pravoslavia v Ukraini. Derzhavno-tserkovni stosunky: 20–30-ti roky KhKh st. Poltava. 289 s.
- 15 Trehub Ya.V. USBU v SO (Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Sumskii oblasti). Spr. P-12603. 71 ark.
- 16 Khrapach A.K. y dr. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 2. Spr. 387. 207 ark.
- 17 Shafranov Y.M. y dr. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 4. Spr. 97. 202 ark.
- 18 Shuiskiy I. (2014) Zastosuvannia orhanamy derzhavnoi bezpeky URSR metodiv moralnogo ta fizychnogo vplyvu na pidslidnykh u period «Velykoho teroru» v Ukraini. Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funksi: materialy kruhloho stolu (Kyiv, 19 hrudnia 2013 r.). K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 218–228.
- 19 Iakovlev V.P. y dr. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti). F. R-7641. Op. 6. Spr. 588. 170 ark.

Viacheslav Olitskyi

«THE GREAT TERROR» AGAINST THE ORTHODOX CLERGY OF SUMY REGION: INQUISITION AND EXECUTORS

The article is devoted to one of the important issues of «The Great Terror» – persecution of the Orthodox clergy. The conditions, under which the persecution was conducted in Sumy region, were analyzed. It has been estimated, that illegal methods of investigation were widely used in the period of “The Great Terror” for the purpose of falsification of the criminal cases and acquisition of data against suspects and other persons, which was necessary for the bodies of the NCDA. The beating of prisoners prevailed among illegal methods; everyday tortures were a daily occurrence. Alongside with the latter, the methods of a psychological pressure of the individual were used, which can also be regarded as tortures. The methods of tortures, used by investigators in Sumy region, are described. It was determined, that ne-

arly every investigator used tortures, including psychological pressure and beatings. Some of them were marked by extreme cruelty. Such methods of investigation were approved by the authorities, as leaders of the NCDA of different levels. The encouragement of such methods was both in oral commendation and in the form of receiving the state awards for high rates of solving crimes. The mass terror was applied not only to the acting clerics, but to those, who officially changed the activity sphere as well.

Accordingly, such obtained data was often the only evidence of the guilt of accused clergy. The organization under the name of «troika» was carrying out the sentences of shooting down; the investigators were initiating new criminal cases. The basis for the initiation of the criminal cases was also the interrogation under tortures. They were particularly required, when the so-called «counterrevolutionary religious organizations» were opened, which the clergy of several regions sometimes belonged to.

Key words: Orthodox Church, NCDA, state security bodies, investigation, falsification.